

Дубасенюк О.А. Виявлення закономірностей професійної виховної діяльності педагога загальноосвітнього закладу як чинника особистісного зростання суб'єктів освіти // Професійна педагогічна освіта: становлення і розвиток педагогічного знання: монографія / за ред. проф. О.А. Дубасенюк. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – С. 249-261.

ВИЯВЛЕННЯ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГА ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО ЗАКЛАДУ ЯК ЧИННИКА ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ СУБ'ЄКТІВ ОСВІТИ

Зростаючі вимоги до рівня кваліфікації і соціальної відповідальності вчителів викликають необхідність удосконалювати систему педагогічної освіти, яка є основним джерелом поповнення педагогічних кадрів. Разом з тим, виникає потреба у вивченні особливостей професійної педагогічної діяльності і передумов підвищення її ефективності, враховуючи потреби сучасної педагогічної науки і практики.

Одним з пріоритетних напрямів педагогічної освіти є накопичення педагогічних знань у сфері виховної діяльності, які нагромаджуються не тільки емпіричним шляхом, теоретичними узагальненнями, але й експериментальним шляхом.

Виховна діяльність – особливий вид суспільно-корисної діяльності дорослих людей, яка свідомо спрямована на підготовку молодого покоління до життя відповідно до нових економічних, політичних, соціокультурних умов. У той же час виховна діяльність – це самостійне суспільне явище, пов'язане з процесом виховання, хоч і має свої відмінності. Як суспільна функція, виховна діяльність виникає у надрах об'єктивного процесу виховання і здійснюється педагогами, спеціально підготовленими і навченими людьми. Виховна діяльність завжди має конкретно-історичний характер. Виховання

постає як об'єктивний історичний процес. Стрижнем системи виховання в Україні є національна ідея, яка відіграє роль консолідуючого фактору у розвитку суспільства і виробленні життєвої позиції людини, становленні її як особистості, як громадянина своєї держави. До провідних чинників виховного процесу відносять спільність історико-географічного походження, мову, культуру і традиції народу. Кожен з цих чинників визначає єдність сучасних, минулих і майбутніх поколінь, сприяє формуванню рис громадянина-патріота.

Ефективне функціонування безперервної професійної педагогічної освіти вимагає виявлення й обґрунтування її закономірностей, що регулюють навчальне-методичне забезпечення об'єктивного супроводу функціонування її особистісного чинника системи професійної освіти.

В. О. Сухомлинський у свій час зазначав, що у педагогічному процесі більше, ніж у будь-якій іншій справі, складних, багатогранних зв'язків між явищами. Від кожного конкретного явища, конкретної речі йдуть десятки і сотні незримих ниток до узагальнюючих висновків.

Сутність педагогічних законів і закономірностей у сучасній науковій літературі знайшла відображення у працях Ю. К. Бабанського, В. І. Бондаря, Б. С. Гершунського, С. У. Гончаренка, В. І. Загвязинського, І. А. Зязюна, В. В. Краєвського, Н. В. Кузьміної, І. Я. Лернера, О. І. Мороза, Н. Г. Ничкало, М. М. Скаткіна, С. А. Смирнова, В. В. Олійника, І. П. Підласого, М. М. Фіцули та ін. Так, І. Я. Лернер відзначав, що закономірність – це недостатньо точно пізнаний закон та “там, де немає виявлених закономірностей, важко говорити про науку” [7, с. 3]. Він пропонував сприймати цю категорію як упорядкованість явищ, відносну повторюваність, стійкість впливових чинників, систематичність зв'язків між об'єктами.

Водночас у психології професійної діяльності достатня увага приділена виявленню та вивченню психологічних закономірностей розвитку особистості професіонала, представлені у працях Б. Г. Ананьєва, Л. І. Анциферової,

А. О. Деркача, Е. Ф. Зеєра, Є. О. Клімова, А. К. Маркової, Ю. П. Поваренкова, В. Д. Шадрикова та ін. [1, 6, 8, 14].

Отже, необхідно проаналізувати закономірності професійної виховної діяльності педагога загальноосвітнього закладу як передумови його особистісного та професійного вдосконалення, саморозвитку.

Визначення закономірностей в освіті пов'язано із виявленням теоретико-методологічних та методичних засад професійно-педагогічної підготовки майбутнього вчителя. Методологія педагогічного дослідження розглядається як сукупність провідних філософських ідей, що лежать в основі дослідження природних або соціальних явищ і які впливають на їх теоретичну інтерпретацію.

У науковій літературі існують різні підходи до аналізу педагогічних законів та закономірностей. Педагогічні закони розглядаються як внутрішні, необхідні, всезагальні і суттєві, стійкі, повторювані зв'язки між педагогічними явищами, спрямовані на ефективність процесів виховання, навчання та розвитку. Педагогічні закономірності відображають упорядкованість педагогічних явищ, відносну сталість стійких, впливових чинників, систематичних зв'язків між об'єктами, педагогічними явищами та фактами.

Педагогічні закономірності і принципи виступають тими реаліями гносеологічного циклу, що поєднують науку і практику [5, с. 30-31]. У такому значенні виокремлення закономірностей і принципів педагогічної освіти сприяє виявленню і дослідженню змістових та структурно-процесуальних складових детермінант такої освіти.

Поняття “закон і закономірність” відбивають особливості функціонування педагогічних явищ на різних рівнях узагальнення: закон на конкретному рівні, закономірність на більш абстрактному, який виявляє лише узагальнені тенденції розвитку або функціонування педагогічної системи. “Закономірності в педагогіці розглядаються як зв'язки між спеціально створеними й об'єктивно існуючими умовами і досягнутими результатами. Результатами виступають

навченість, вихованість і розвиненість особистості” [2, с. 13]. Виявлення й обґрунтування закономірностей педагогічної освіти: збагачує сутність цільових орієнтирів теорії і методики професійної освіти; б) виявляє прогностичний рівень теоретичної функції професійної педагогіки, пов’язаний із розкриттям закономірностей педагогічних явищ та науковим обґрунтуванням змін, що відбуваються, уможливорює випередження професійно-педагогічної практики.

Категорія “закономірність”, дає можливість спостерігати ймовірну впорядкованість освітніх явищ вказує на доцільність використання цього поняття, який має достатнє наукове підґрунтя з метою його категоріального вивчення. Закономірності гуманізації освіти в контексті їх спрямованості на створення умов для розвитку і професійного становлення особистості студента проаналізовано С. Д. Смірновим. Серед них у вищій школі домінує орієнтація на розвиток особистості, суб’єкта своєї діяльності [12]. При цьому розуміння природи і рушійних сил розвитку вищої освіти в сучасному світі пов’язується з розглядом стійких закономірностей/тенденцій, диференційованих ним на суспільно-політичні, науково-технічні та закономірності морального порядку. І. П. Підласий пропонує модель, яка вміщує зміст дидактичних, гносеологічних, психологічних, організаційних закономірностей [10].

М. М. Фіцула класифікує закономірності за ознаками загальних закономірностей процесу навчання [13]. Специфічні закономірності особистісно орієнтованої освіти систематизовано В. Сєриковим. У загальнометодологічному аспекті закон і закономірність розглядаються науковцями як відображення різних рівнів сутності стійких зв’язків між явищами. О. Г. Мороз визначав дидактичну закономірність як об’єктивно існуючу, необхідну, істотну залежність між компонентами процесу навчання, що характеризує їх функціонування і розвиток. Виокремлені науковцями закономірності з певними проекціями можна застосувати і до процесу професійно-педагогічної освіти. О. Г. Мороз

наголошував, що “У психолого-педагогічній літературі існує багато праць, присвячених законам і закономірностям теорії навчання у середній школі, але досліджень із вузівської дидактики набагато менше”, [9 с. 19].

Загальнопедагогічні закони, закономірності й принципи навчання є достатньо вивченими питаннями, проте відкритою, на думку Н. А. Сегеди, залишається проблема закономірностей, тенденцій і принципів педагогіки професійної освіти, оскільки в освітню практику вищої школи і післядипломну освіту перші переносяться автоматично, не диференційовано, або взагалі оминаються увагою науковців [11].

Виокремлення закономірностей професійно-педагогічної освіти та діяльності являє собою творчий процес, що ґрунтується на науковому аналізі філософської, психолого-педагогічної, спеціальної літератури, передового педагогічного досвіду, наукової рефлексії. Стратегічними у цьому плані постають наукові праці Б. Г. Ананьєва, у яких розкривається антропологічний зміст розвитку та його закономірності і який на різних етапах онтогенезу людини виявив базові закономірності розвитку: нерівномірність і гетерохронність. Особливе місце у його антропологічній теорії [1] посідає питання взаємозв'язку розвитку особистості та її життєвого шляху, адже події у житті людини, що утворюються за участю самої особистості, внаслідок її вчинків переструктуровують її реальні відношення, спонукаючи до активних дій та зумовлюючи таким чином істотні зрушення у внутрішньому суб'єктивному житті людини.

Контент-аналіз наукової літератури з проблем професійного розвитку в різноманітних освітніх та інших інститутах дозволив Н. А. Сегеді виокремити комплекси закономірностей, які мають бути враховані у процесі реалізації змісту професійної освіти [11]. Було виявлено психологічні закономірності розвитку особистості професіонала (Л. М. Корнєєва); педагогічні закономірності формування і реалізації професійно-педагогічної культури викладача вузу (І. Ф. Ісаєв) [4]; психологічні закономірності перетворення

діяльності способом реалізації можливостей, рівневі закономірності формування інформаційної основи діяльності (В. Д. Шадриков) [14]; загальні психологічні закономірності професійного розвитку людини (А. К. Маркова) [8]; психологічні і фізіологічні закономірності функціонування людського організму у процесі праці (Я. В. Крушельницька); специфічні закономірності безперервної професійної освіти викладача вищої школи (В. С. Леднев); психологічні закономірності детермінації професійного становлення (Е. Ф. Зеєр); психологічні закономірності професійного самовизначення (Є. О. Клімова) [6]; психологічні закономірності процесу професійного становлення людини (Ю. П. Поваренков); психологічні закономірності особистісного становлення професіонала (О. Р. Фонарьов); психологічні закономірності професійної самореалізації (Л. О. Коростильова); закономірності розвитку акмеологічної культури (А. О. Деркач, Н. В. Кузьміна). Проаналізовані наукові джерела з проблеми професійного розвитку людини і його педагогічного забезпечення дають підстави для висновку, що питання закономірностей у сфері професійно-педагогічної освіти набувають особливої актуальності.

Ураховуючи виявлені теоретико-методологічні підходи до досліджуваної проблеми нами та особливості й труднощі виховного процесу у загальноосвітніх закладах, вивчення передового педагогічного досвіду нами було виявлено й обґрунтовано закономірності професійної виховної діяльності, що пов'язані: 1) з психолого-педагогічними передумовами успішності індивідуальної виховної діяльності (ІВД); 2) із динамікою самостійної виховної діяльності; 3) з її операційною стороною. Зупинимось на їх характеристиці [3].

1. Виявлено закономірні зв'язки між психолого-педагогічними передумовами до ІВД і досягненням у ній високих результатів. До них віднесено закономірність *відповідності*, що відображає зв'язок специфічної чутливості педагога до цілей, суб'єктів, предмету, засобів та умовами виховної діяльності, що дозволяє порівняно швидко досягати

високих і стабільних у цій сфері результатів. Здатність до виховної роботи, як і спеціальні здібності, розвивається тільки на основі сформованих педагогічних здібностей.

Закономірність відповідності проявляється у прагненні розвинути певні гуманістичні особистісні якості, які дають педагогу моральне право на духовне творення особистості молодих людей. Закономірність відповідності проявляється в тому, що процес виховання й навчання повинен будуватися і плануватися таким чином, щоб він відповідав природним особливостям вихованців у тій послідовності, в якій перед молодими людьми виникають ті чи інші проблеми. Коли учень з'ясував для себе смисл проблеми, роль учителя зводиться до створення гуманістичної сприятливої атмосфери, що стимулює учня до її вирішення.

Закономірність *готовності* проявляється в оволодінні базовим (стартовим) інформаційним фондом фахових, методичних, психолого-педагогічних знань й умінь та технологій виховання, що являють собою своєрідне відображення вимог до педагога-вихователя, які зумовлені відмінностями педагогічних систем.

Закономірність готовності проявляється і в тому, що успіх виховної діяльності залежить від наявності у педагога особливого стану бажання й потреби до сприйняття і розв'язання виховних задач та актуалізації власних знань, умінь та навичок, необхідних для їх розв'язання. Стан мобілізаційної готовності прямо пропорційно залежить від рівня оцінки значущості наступної задачі і обернено пропорційно – від самооцінки знань, умінь, якими повинен володіти вчитель. “Малопродуктивних” педагогів характеризує низький рівень значущості виховної задачі, з одного боку, і високий рівень самооцінки власних знань та умінь – з іншого боку. Вихователь-майстер володіє здатністю розв'язувати передбачені і непередбачені педагогічні задачі, ситуації та спроможний перетворити їх у виховні задачі, ситуації. Він високо оцінює рівень значущості виховних задач, знань та умінь, необхідних для їх розв'язання і водночас

недооцінює власні можливості. Останнє і виступає головною спонукальною силою для вдосконалення особистості і діяльності вихователя.

2. При дослідженні динаміки самостійної професійної ІВД також виявлено ряд закономірних стійких зв'язків.

Закономірність *циклічності* (етапності, стадіальності) спостерігаємо між певними циклами у педагогічному стажі і віці з одного боку, підйомами або спадами у професійній діяльності – з іншого.

Основними циклами розвитку ІВД є: 1) оволодіння професією вихователя; 2) розробка власної виховної системи та її удосконалення; 3) утвердження і перевірка системи роботи; 4) подальше вдосконалення; 5) узагальнення досвіду; 6) розповсюдження досвіду; 7) підведення підсумків. Представлена етапність проявляється і в суто виховній діяльності, яка включає такі етапи: 1) діагностичний; 2) проектувально-цільовий; 3) організаційний; 4) стимулюючо-спонукальний; 5) контрольно-оцінний. Специфіка майстра відображається і в тому, що кожен “крок” його діяльності також має циклічний характер: від попереднього аналізу, моделювання – до реалізації будь-якої дії.

Закономірність *гетерохронності* (нерівномірності) визрівання функцій виявляє залежність між структурою особистісних якостей педагога, стажем і віком [1]. Доведено, що на педагогічному терені на початку професійного шляху опорними є вольові якості і методи, які виходять від самого педагога, а, наприкінці, за умов постійного самовдосконалення та підвищення рівня майстерності діють морально виправдані методи, засоби, співдружньої взаємодії із суб'єктами процесу виховання, гуманістичні властивості (тактовність, привітність, доброзичливість, чуйність тощо). Це ж стосується ціле-мотиваційної сфери, та сфери відносин.

Водночас зазначимо, що процес розвитку рівня продуктивності ІВД не є адитивним (В. Д. Шадріков, Б. Ф. Ломов) у тому розумінні, що спочатку формуються одні

її складові, потім – інші. Діяльність ніби “зкладається” уся цілковито, але у недорозвиненій формі. У подальшому її “складові” розвиваються нерівномірно, гетерохронно. Розвиток кожної складової підкоряється розвитку системи в цілому.

Так, нами в процесі аналізу функціональних компонентів педагогічної системи було простежено, що стрижньовими на всіх етапах ІВД є гностичні вміння. Опорними на початку шляху є організаторські і комунікативні вміння, котрі значною мірою компенсують недостатні якості і забезпечують швидке накопичення досвіду. Провідними в кінці шляху стають проектувальні і конструктивні вміння, які дають можливість вихователю оптимально витрачати свої зусилля, успішно працювати з меншими енерговитратами. Отож, підготовка у ВНЗ майбутніх педагогів повинна включати в себе не тільки накопичення спеціальних знань, розвиток гностичних здібностей, умінь, але й тренінг, спрямований на розвиток організаторських здібностей, умінь, що буде сприяти їх активному входженню у самостійну виховну діяльність.

Під час дослідження виразно проявилася тенденція щодо співвідношення оцінок і самооцінок результативності ІВД. “Малопродуктивні” педагоги на відміну від продуктивно працюючих, як правило, мають завищену самооцінку порівняно до оцінок компетентних суддів. Вони переоцінюють як результативність власної праці, так і рівень сформованості власних знань і умінь. І навпаки, самооцінка результатів “високопродуктивними” педагогами значно нижче оцінювання їх компетентними суддями. Завищена самооцінка “малопродуктивних” педагогів досягнутих результатів порівняно з оцінками експертів свідчить про їх неспроможність сприймати нові ідеї, прийоми роботи. Відзначимо, що “малопродуктивні” педагоги можуть відчувати значні утруднення у виховній роботі при стереотипному сприйнятті учнів, яке блокує потребу у самоаналізі і самовдосконаленні та викликає своєрідний

психологічний захист, зумовлений значними суб'єктивними труднощами у власній педагогічній ситуації. Такі висновки співпадають з результатами сучасних наукових психологій педагогічних досліджень (О. О. Бодальов, О. Г. Ковальов, О. А. Реан та ін.).

Невдоволеність досягнутими результатами змушує шукати активно працюючих педагогів шляхи підвищення продуктивності власної діяльності, що характеризує їх здатність до творчої духовної діяльності, до вияву своїх розумових і духовних властивостей (критичності мислення, особливості характеру, відповідальності, компетентності, гуманності тощо). Тому створювані ними моделі продуктивної виховної діяльності можуть виступати як своєрідні еталони для інших педагогічних працівників.

3. Ряд закономірностей було виявлено при дослідженні операційного аспекту ІВД та його впливу на її результативність.

Закономірність *стимулювання* (фасілітації) виявлено при аналізі залежності між високими результатами виховної діяльності і вмінням педагога створювати відповідні інтелектуальну й емоційну атмосферу в класі, атмосферу психологічної підтримки учнів.

Крім того у виховній роботі з підлітками та юнаками, особливо з тими, які мають відхилення у поведінці, важливе значення надається прояву емпатії. Сам процес співпереживання педагогом, викликає емоційний відгук в учнів і сприяє не тільки встановленню позитивних стосунків між педагогом і вихованцями, але й стимулює розвиток їх когнітивної, емоційної та поведінкової сфери.

Закономірність *взаємодії* проявляється в тому, що успіх високопродуктивної діяльності педагога ґрунтується завжди на діалогічній, творчій, особистісній та індивідуалізованій співпраці. Така гуманістична позиція забезпечує не тільки передачу певної інформації (представленої у вигляді знань, умінь, навичок, засобів, дій) від учителя до учнів, але й їх спільне особистісне зростання.

Закономірність *включення* простежується між досягненнями високих результатів і вміннями педагога включати вихованців в адекватну виховним цілям діяльність (пізнавальну, трудову, виробничу, художню, спілкувальну, ігрову). Це можливе за таких умов: необхідно знайти привабливі для учнів і разом з тим адекватні виховним цілям види діяльності; підготувати учнів до організації діяльності, допомогти оволодіти їм відповідними способами дій і включити вихованців у різні види діяльності; регулювати цей процес; уміти узагальнити наслідки; акцентувати увагу і спрямовувати зусилля вихованців на об'єкти, що відповідають поставленим виховним цілям.

Закономірність *рівневої й компонентної співвіднесеності* діяльності керівників педагогічної системи (ПС), педагогів та вихованців відображає зв'язок, який існує між досягнутими результатами учнів і рівнем продуктивної виховної діяльності педагогів. Крім того, результативність виховної роботи педагогів зумовлена рівнем наукової обґрунтованості керівництва закладами освіти.

Закономірність *співвіднесеності* виявляє також залежність результатів ІВД від супідрядності виховних задач. Педагогів вищих рівнів діяльності відрізняє вміння вибудувати низку виховних задач таким чином, щоб учні, проходячи крізь неї, досягали б мети, тобто оволодівали навчальним предметом, певними видами і способами діяльності, наприклад, пізнавального характеру. Така закономірність простежується і при організації вихователем роботи над окремою виховною задачею: вона формулюється у загальному вигляді, співвідноситься з типологією виховних задач і варіативним алгоритмом її розв'язання; далі учні під керівництвом учителя поділяють провідну задачу на декілька часткових, вибудовують їх у такій послідовності, що дає можливість діяти узагальненого висновку стосовно поставленої у задачі проблеми, застосовуючи варіативні способи її розв'язку.

Закономірність співвіднесення виявляє і такий зв'язок: структура особистісної сфери та структура знань, умінь і

навичок учнів відображає характерні особливості структури ІВД педагога.

Закономірність *цілісності і супідрядності* відображає залежність між структурою вмінь у сфері навчальної діяльності і суто виховними вміннями у сфері позанавчальної діяльності, що забезпечує успішне розв'язання поставлених виховних задач. Для ІВД майстрів притаманна цілісна структура відповідних знань та вмінь, оскільки продуктивне вирішення будь-якої виховної задачі потребує високорозвинених гностичних, проектувальних, конструктивних, комунікативних, організаторських умінь адекватних провідній виховній меті.

Закономірність *оптимальності і доцільності* характеризує залежність позитивних результатів ІВД від системи цілеспрямованих та взаємозумовлених дій педагога. Кращі вчителі досягають однакового ефекту за допомогою більш економічних технологій та засобів; меншої кількості завдань, меншої кількості інструкцій, вказівок, зауважень; шляхом доцільно організованих впливів, оптимальних способів, які враховують особливості конкретного класу, групи, конкретної ситуації.

Педагогів-майстрів відрізняє вміння зробити цілі своєї виховної діяльності особистими цілями діяльності учнів, "переорієнтувати" їх на себе і тим самим створити атмосферу співтворчості, стати помічником учня у досягненні його особистісних та професійних цілей.

Знання основних закономірностей індивідуальної професійної діяльності педагога необхідні для розробки стратегії відбору у вищі педагогічні навчальні заклади, для оцінювання і вдосконалення систем підготовки майбутніх учителів, вироблення нових систем, свідомого управління процесами підвищення кваліфікації і перекваліфікації викладачів, а також для цілеспрямованого вдосконалення, подальшого саморозвитку педагога.

Література

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания : [монография] / Борис Герасимович Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
2. Григорович Л. А. Педагогика и психология: [уч. пособ.] / Л. А. Григорович, Т. Д. Марцинковская – М. : Гардарики, 2003. – 480 с.
3. Дубасенюк О. А. Теорія і практика професійної виховної діяльності педагога : монографія / О. А. Дубасенюк. – Житомир, Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2005. – 366 с.
4. Исаев И. Ф. Теория и практика формирования профессионально-педагогической культуры преподавателя высшей школы / И. Ф. Исаев. – Белгород : БГПИ, 1993 – 219 с.
5. Краевский В. В. Методология педагогики: [пособ. для педагог.-исслед.] / В.В.Краевский – Чебоксары : Изд-во Чуваш. ун-та, 2001. – 244 с.
6. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. / Е. А. Климов. – М. : «Академия», 2004. – 304 с.
7. Лернер И. Я. Процесс обучения и его закономерности / И. Я. Лернер. – М. : «Знание», 1980. – 96 с.
8. Маркова А.К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Междунар. гуманитар. фонд "Знание", 1996. – 308 с.
9. Навчальний процес у вищій педагогічній школі : [навчальний посібник] / за заг. ред. академіка О. Г. Мороза. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2001. – 337 с.
10. Подласый И. П. Педагогика : новый курс : [учеб. для высш. учеб. заведений]. : в 2 кн. – М. : Гуманит. Изд. Центр ВЛАВОС, 2002. – 574 с.
11. Сегеда Н. А. Закономірності постдипломної професійної освіти викладача музичного мистецтва. / Н.А.Сегеда // Зб. наук. праць Бердянського державного педагогічного університету (педагогічні науки). – Бердянськ : БДПУ, 2011. – № 1. – С. 257-263
12. Смирнов С. Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности. : [учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений] / С. Д. Смирнов – М. : Издательский центр "Академия", 2001. – 304 с.
13. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. – К. : «Академвидав», 2006. – 352 с.

Шадриков В. Д. О реальной добродетельной педагогике
В.Д. Шадриков // Педагогика. – 1991.– № 7. – С. 43–48.

/